УДК 81'0

Г.Ф. Гайнуллина,
Л.М. Гыйниятуллина

М. ГАЛИНЕҢ «КЕШЕЛӘР СӨЙЛӘРГӘ НИЧЕК ӨЙРӘНГӘННӘР?» ХЕЗМӘТЕНДӘ ТЕЛНЕҢ БАРЛЫККА КИЛҮЕ ТУРЫНДАГЫ ТЕОРИЯЛӘР

В данной статье авторами предпринята попытка анализа научных взглядов известного татарского ученого, писателя М. Гали (1893–1952) относительно теорий о происхождении языка как средства общения. В частности, исследуется раздел его книги «Как люди научились говорить?» («Кешеләр сөйләргә ничек өйрәнгәннәр?»), изданной в 1927 году на арабской графике.

Ключевые слова: язык, происхождение языка, теория языка.

Мөхәммәт Галинең «Кешеләр сөйләргә ничек өйрәнгәннәр? (Үткәндәге, хәзерге һәм киләчәктәге телләр турында)» хезмәте 1927 елда гарәп графикасында басылып чыга. Автор хезмәтенең әһәмиятен ачык билгели: «Кешеләрнең сөйләшү телләренең тарихлары белән таныштыру – һәркем өчен кирәкле һәм кызыклы нәрсә. Шулай да хәзергә кадәр безнең татарча телдә бу турыда кулга алып күрсәтерлек күпчелек өчен язылган аерым бер әсәр юк дип әйтерлек иде әле» [Гали, б. 3]. Галим әлеге хезмәтне халыкка аңлаешлы телдә язуны максат итеп куя һәм аның фәнни-популяр хезмәт булуына басым ясый.

Шул рәвешле, «Кешеләр сөйләргә ничек өйрәнгәннәр?» китабы, күләме ягыннан артык зур булмыйча, күпчелеккә аңлаешлы һәм кирәкле булган мәгълүматны гомумиләштереп бирүне күздә тота. Биредә М. Гали телнең барлыкка килүе, төрле халыкларда телләрнең үсеше, үз чорында әлеге өлкәдәге фәнни тенденцияләрне укучы аңларлык итеп тапшырырга омтыла. Әйтергә кирәк, галим үзенең максатына ирешкән: хезмәт фәнни яктан шактый төгәл, эчтәлеге белән җитәрлек дәрәҗәдә аңлаешлы һәм әһәмиятле.

М. Гали бу китабында үз чорында яшәп килгән тел турындагы барлык теорияләргә кыскача күзәтү ясый. Ул Н. Рубакинның «Как и когда разные народы научились говорить каждый на своем языке» [Рубакин, 1909] һәм «Из тьмы времен в светлое будущее» [Рубакин, 1910] дигән хезмәтләренә, русча энциклопедияләргә, татар теле һәм әдәбияты тарихына караган тикшеренүләргә нигезләнеп эшләнгән. Автор күпсанлы чыганакларга мөрәҗәгать иткән, бу исә аңа тел турындагы теорияләрне төрле халыклар мисалында ачып бирергә мөмкинлек тудырган.

«Адәмнәрнең аралашу кораллары» дип исемләнгән бүлектә автор телнең аралашу чарасы

булуына басым ясый, ягъни телнең иҗтимагый функциясенә игътибар бирә: «Дөньядагы бөтен халыклар һәрберсе дә үзләренә аерым бер телдә сөйләшәләр. Авыру һәм хәлсезләрдән башка һәрберсе дә тел ярдәме белән үзенең фикерен, үзенең теләген һәм үзенең тойгысын башкаларга белдерә ала. Аның аерым-аерым әйткән һәрбер сүзләре бер нәрсә аңлата һәм шуңар карап икенчесе аның аңлатырга теләгән нәрсәсен бик яхшы аңлый. Югыйсә, болай өстән караганда, сүз гади бер тавыштан, коры мыгырдаудан гыйбарәт кебек. <...> Әмма шул ук кешеләр гаҗәеп осталык белән аралашалар. <...> Тавышны бераз гына үзгәрткәләп, мыгырданып тору аркасында, бер-берсенә бөтенләй чит булган ике кеше үзләренең фикерләрен, теләкләрен, эчке тойгыларын, үзләре сизеп белгән шикелле бер-берсенә аңлата алалар» [Гали, б. 4].

Галимнең телнең функциясе турындагы бу фикере бүгенге көндә дә гомуми тел белемендә киң таралган [Даниленко, 2016]. Мәсәлән, В.И. Кодухов хезмәтендә ул ачык билгеләнә: «Тел – кешеләрнең аралашуында иң әһәмиятле чара, һәм аралашу вакытында кешеләр фикер алышалар, фикер әйтешәләр. <...> Чынбарлык турында мәгълүматның бер өлеше кешегә турыдан-туры үз тәҗрибәсе аша килә. Ләкин белемнең күпчелек өлешен кеше тел ярдәмендә башка кешеләрдән ала. Белем сөйләм формасында буыннан-буынга тапшырыла килә. Тупланган белемнәрне чагылдыру һәм туплау функциясен гносеологик, аккумулятив функция дип атыйлар» [Кодухов, б. 92].

М. Гали тел теориясе мәсьәләләрен билгеле бер дәрәҗәдә биологик күренеш буларак та карый. Аныңча, һәрбер тере җан иясе төрле авазлар, тавышлар, хәрәкәтләр ярдәмендә үзара аңлаша, аралаша: «Төрле хайваннар, ерткычлар һәм кошлар да үзара бер-берсен бик яхшы аңлыйлар. Шуңа күрә аларның да телләре юк дип әйтеп булмый. Алар да барыбер безнең шикелле үк тавыш чыгаралар, үзләренә күрә мыгырданалар, безнең сөйләшкәндәге шикелле бер-берсенә карашалар. Хәтта бик күп хайваннар беркадәр үзләренең кыяфәтләрен үзгәртү белән дә бер-берсен бик яхшы аңлыйлар» [Гали, б. 4]. Хайваннарның шул рәвешле аралашуын М. Гали, шартлы рәвештә тел белән аңлашу дип атарга мөмкин, дип нәтиҗә ясый. Димәк, аның карашынча, тел бары тик аралашу функциясенә хезмәт иткәндә генә тел була ала, шул ук вакытта тел бик шартлы күренеш булып та тора.

Хайваннар дөньясы белән кешелек җәмгыяте арасында параллель үткәреп, М. Гали кешеләрнең аралашуы өчен телнең аерым очракларда мөһим булмавын да билгели. Ул сөйләшү-аралашуда ымнар, хәрәкәтләр һәм тавыш-интонация мөмкинлекләренең роле турында уйлана. Галим билгеләвенчә, кешеләр, хайваннар шикелле үк, сүзсез генә аралашудан читтә кала алмыйлар: кайвакыт жестлар, хәрәкәтләр, мимика белән үз фикерләрен

җиткерергә омтылалар. Әлбәттә, галим телдә мондый экстралингвистик чараларның әһәмиятен күрсәтсә дә, ул аларның телгә иярүче компонент кына булуын ассызыклый. Ымнар, ишарәләр белән генә сөйләшүнең аерым кыргый кабиләләрдә сакланып калуы аның бик борынгы аралашу формасы булуы хакында фикер йөртергә мөмкинлек бирә. Бүгенге гомуми тел белемендә аралашуда ишарә, ым, хәрәкәт, мимика кебек чараларның катнашуы турындагы хезмәтләр шулай ук байтак. Сөйләмне тәэмин итеп килгән факторларның тел гыйлемендә өйрәнүнең кирәклеге һәм аралашу чаралары төшенчәсенең фәндә киңәюе хакында Прага лингвистик түгәрәгенең тезисларында да әйтелә. Бу турыда Г.В. Колшанский: «...Сөйләмне тәэмин итеп килгән ишарәләрне систематик рәвештә өйрәнергә кирәк», – дип яза [Колшанский, б. 91].

Узган гасыр башында тел галиме Е.Д. Поливанов сөйләмнең көйлелеге (мелодизация), ишарәләре кебек аспектларын өйрәнә, аларны сөйләм процессының мөһим ягы итеп билгеләп һәм тел белеме тарафыннан тикшерелүенең әһәмияте хакында сүз йөртә. Ул, шулай ук, әлеге факторларның киләчәктә тел гыйлеменең яңа тармагы барлыкка килүенә сәбәп булачагын әйтә. Һәм шундый тел дисциплинасын, Г.В. Колшанский фикеренчә, паралингвистика тәшки итә.

1970–1980 елларда фәндә паралингвистика мәсьәләләренә игътибар артты. Бу нисбәттән Г.В. Колшанский хезмәтләрен телгә алу урынлы. «Паралингвистика» исемле монографиясендә (1974) галим сөйләм коммуникациясендә вербаль булмаган чараларның кулланылу мәсьәләсен яктырта, хәзерге телдә парател (параязык) проблемасын тикшерә.

В.И. Аданакова исә үзенең «Лингвостилистическое функционирование слов, означающих паралингвистические явления в художественном тексте» (1987) исемле мәкаләсендә кинесика проблемасына туктала, аның әдәби әсәрдәге ролен ачыклый. Тел гыйлеме һәм паралингвистика, аларның бәйләнеше мәсьәләсе В.П. Даниленко (2015), Т.М. Николаева (1990) һәм Б.А. Успенский хезмәтләрендә (1966) дә чагылыш таба.

Фәнни хезмәтләрдә ишарәләрнең нинди мәгълүмат бирү мөмкинлеге, ишарәләрнең саны турында фикер төрлелеге күзәтелә. Һәр халыкта да ишарәләр ешлыгы һәм нормалары дигән төшенчәләр бар. Галим М. Аргайл үзенең тикшеренүләрендә төрле халыкларда ымнарның көче һәм аларның ешлыгы мәсьәләсен анализлый һәм шундый нәтиҗәгә килә: ишарәләр саны французларда – 20, итальяннарда – 80, ә мексикалыларда 180 гә җитә [Низамов, б.176].

М. Гали паралингвистик чараларның аралашуда әһәмиятен ачык билгеләү белән бергә, аларның үзләренең генә тел буларак формалашу мөмкинлеген шик астына ала: «Ләкин бер тән хәрәкәте белән генә сүз белән әйтә торган бөтен нәрсәне әйтеп бетереп булмый. Бигрәк тә тән

хәрәкәте белән үзеңнең төп фикереңне аңлатуы уңайсыз. <...> Мәсәлән, нинди дә булса бер төрле тән хәрәкәте белән «яхшы», «начар», «уйлый», «сөйли» дигән сүзләрне ничек аңлатырга кирәк [Гали, б. 8]. Дөрестән дә, тел – фикерләүдән башка, фикерләү телдән башка була алмый. Кешенең фикерләре музыкада, рәсем сәнгатендә, формулаларда, аның эшләрендә белдерелсә дә, фикерләүнең универсаль чарасы бары тел генә була ала [Сафиуллина, б. 8]. Фикер баш миендә туа. Сәбәп, ягъни этәргеч көч – кагыйдә буларак, сөйләм иясенең (субъектның) эшчәнлегенә бәйле берәр вакыйга. Максат – шул вакыйга турында хәбәр итү [Низамов, б. 18]. Бу фикерне үз чорында М. Гали дә әйткән була. Димәк, М. Гали фикеренчә, бары тик ымнар теле белән генә сөйләшү кешеләрнең фикерләрен башкаларга җиткерү максатына хезмәт итә алмас иде. Шулай булгач, телләрнең ымнардан барлыкка килүе хакындагы теория билгеле бер дәрәҗәдә шик астына алына, дип әйтә алабыз.

М. Гали гомуми тел белемендә киң таралган аваз ияртемнәре һәм ымлыклар теориясен дә киң яктырта. Ул аерым кыргый кабиләләрдә төрле ымлыклар ярдәмендә сөйләшүнең сакланып калганлыгын күрсәтә. «Шул ук вакытта хис-тойгыларны белдергәндә, без үзебез дә төрле ымлыкларга мөрәҗәгать итәбез: Андый „ай“, „вай“ шикелле ымлыкларны берәр шатлык яки кайгы кебек тойгыны аңлатканда, без үзебез дә әйткәлибез. Мәдәни халыкларның телләрендә дә андый хайваннар тавышына охшаган байтак кына ымлыклар, хәтта төрле калыпларга салынып әйтелә торган аерым сүзләр табарга була. Менә болар һәммәсе дә адәмнәрнең хайванлык дәвереннән калган бер мираслары» [Гали, б. 12].

Аваз ияртемнәре теориясенә килгәндә, М. Гали аны яңа сүзләр барлыкка килү процессы белән тыгыз бәйләнештә карый. Тикшерүче фикеренчә, без берәр әйберне күргәндә, аңа, нигездә, ул чыгарган тавышка ияреп, исем кушабыз. Бу исемнәрнең күбесе телдә урнашып китеп, алга таба киң таралыш ала һәм аерым телләрдә кулланыла башлый. М. Гали башта сүзне аерым ыру яки кабиләгә караган кешенең уйлап чыгаруын билгели. Бу сүз башта кабиләнең үз эчендә кулланыла башлый, аннан соң башка кабиләләргә тарала һәм шул рәвешле халык теленә ныклап кереп урнаша. Димәк, М. Гали гомуми тел белемендә каралган аваз ияртемнәре теориясен кире какмый.

Галим балалар теле теориясен дә киң яктырта. Аның фикеренчә, бишектәге балалар, авыз-иреннәрен үзләре теләгәнчә хәрәкәтләндереп, төрле-төрле авазлар чыгаралар: «бә», «мә», «әт», «мәм» кебекләрне әйтә башлыйлар. Бик күп телләрдә балалар башлап әйткән бу сүзләр ата-ана, әби-баба, туганлык терминнары, ашау-эчү белән бәйле төшенчәләрне аңлаталар. «Кыскасы, бу сүзләр кешеләр арасында һәммәсе дә балаларның бер дә аңламый, уйламый гына әйтүләреннән кереп кит-

кәннәр. Балалар аларны үзләренең иреннәренең төзелешләренә карап әйткәннәр» [Гали, б. 13]. Шул рәвешле, төрле телләрдә «папа», «апа», «мама», «баба» кебек сүзләр кулланыла. Әмма аларның мәгънәләре һәр халыкта үзенчә. Мәсәлән, рус телендәге «мама» сүзе грузиннарда эти кешене белдерә; «апа» сүзе Көньяк Америкада яшәүче кайбер кабиләләрдә әнине аңлаткан, ә татар телендә ул үзеңнән зур хатын-кызга мөрәҗәгать сүзе буларак кулланыла һ.б. Шул ук вакытта М. Гали бу сүзләрнең кешеләр арасында балаларның бер дә аңламый, уйламый гына әйтүләреннән кереп киткән берәмлекләр булуын ассызыклый.

Автор фикеренчә, балалар теле теориясе күп телләр өчен уртак булган «папа», «мама», «апа» кебек сүзләрнең килеп чыгышын аңлатырга мөмкинлек бирә. Бу процессның өзлексез баруын күрсәтеп, М. Гали балаларның үсә-үсә төрле җанварларга (мияу, ау-ау, кү-кү, бә-ә), җансыз предметларга (тук-тук, бух) исем бирүләрен билгели. Әмма болар барысы да уйлап чыгарылган исемнәр булмыйча, бары тик билгеле бер охшашлык нәтиҗәсендә туган берәмлекләр генә булып саналалар.

Димәк, М. Галинең «Кешеләр сөйләргә ничек өйрәнгәннәр?» хезмәтендә телнең килеп чыгышы теорияләренең киң таралганнары урын ала. Автор шул чорда гомуми тел гыйлемендә актив өйрәнелгән аваз ияртемнәре һәм ымлыклар теориясен киң яктырта, балалар теле теориясенә дә шактый зур урын бирә. Ул, телнең биологик һәм иҗтимагый үзенчәлекләрен өйрәнеп, аның нәкъ менә аралашу чарасы буларак кулланылышына басым ясый.

Әдәбият

Аданакова В.И. Лингвостилистическое функционирование слов, означающих паралингвистические явления (жест, мимику) в художественном тексте // Художественный текст: структура и семантика: межвуз. сб. науч. тр. Красноярск, 1987. С. 92–98.

Гали М. Кешеләр сөйләргә ничек өйрәнгәннәр? (Үткәндәге, хәзерге һәм киләчәктәге телләр турында). Казан: Яңа китап, 1927. 35 б.

Даниленко В.П. Общее языкознание и история языкознания: курс лекций. М.: Флинта, 2015. 272 с.

Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1979. 288 с.

Колшанский Г.В. Паралингвистика. М.: Наука, 1974. 81 с.

Низамов И.М. Уем – тел очымда (сөйләм һәм массакүләм аралашу). Казан: Татар. кит. нәшр., 1995. 287 б.

Николаева Т.М. Паралингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцевой. М.: Советская энциклопедия, 1990. С. 122–123.

Николаева Т. М., Успенский Б. А. Языкознание и паралингвистика // Лингвистические исследования по общей и славянской типологии, М., 1966. С. 99.

Рубакин Н.А. Как и когда разные народы научились говорить каждый на своем языке? СПб.: Прометей, 1909. 62 с.

Рубакин Н.А. Из тьмы времен в светлое будущее: рассказы из истории человеческой культуры. СПб.: Провинция, 1910. 115 с.

Сафиуллина Ф.С. Тел гыйлеменә кереш. Югары уку йортларының филология факультеты студентлары өчен дәреслек. (Төзәтелгән, тулыландырылган икенче басма). Казан: Хәтер, 2001. 383 б.

Гайнуллина Гөлназ Фоат кызы,
филология фәннәре кандидаты,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре;

Гиниятуллина Лилия Миңнулла кызы,
филология фәннәре кандидаты,
Казан (Идел буе) федераль университеты доценты